

Επιλογές στελεχών του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και κοινωνική δικαιοσύνη. Ο λόγος της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας (1975 – 1995).

Αλεξανδρόπουλος Γεώργιος

Περίληψη

Στην παρούσα μελέτη θα αναφερθούμε στο περιεχόμενο που αποκτά η έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης όσον αφορά τη διαδικασία στελέχωσης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Η προαναφερόμενη διαδικασία θα ερευνηθεί αυτή καθαυτή αλλά και σε σχέση με τα αποτελέσματά της, τις εκροές της. Το ερευνητικό μας υλικό θα πηγάζει από μια πληθώρα κειμένων της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας, αφού αποτελεί το συνδικαλιστικό φορέα εκπροσώπησης των εκπαιδευτικών. Μέσα από το λόγο της Δ.Ο.Ε. θα προσπαθήσουμε να αποκωδικοποιήσουμε πώς αντιλαμβάνεται ή ποιο θεωρεί ως δίκαιο τρόπο κάλυψης των αναγκών της εκπαίδευσης σε στελεχιακό δυναμικό σε σχέση με έννοιες – όρους όπως: κάθαρση – αποκατάσταση αδικιών, αξιοκρατία, αντικειμενικότητα, δημοκρατική νομιμότητα / λειτουργία. Επίσης, θα μελετήσουμε αν λαμβάνει θέση στα τεκταινόμενα και ποιο είναι το περιεχόμενο (-α) αυτής της θέσης. Οι τοποθετήσεις αυτές περιλαμβάνουν κείμενα που έχουν δημοσιευτεί στο Διδασκαλικό Βήμα και καταγράφουν τις απόψεις του συγκεκριμένου φορέα, πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων, δημοσιεύσεις – ανακοινώσεις της εκάστοτε ηγεσίας της.

Από το συγκεκριμένο υλικό θα διαφανεί πως η έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης θα απασχολήσει τη Δ.Ο.Ε. σε βαθμό ισάξιο με έννοιες – κλειδιά του επιλεκτικού μηχανισμού της στελέχωσής της. Επιπρόσθετα, το περιεχόμενο που θα προσλάβει αναφέρεται σε μια ποικιλία πτυχών τόσο του εκπαιδευτικού συστήματος και της σχέσης του με το κοινωνικό σύνολο γενικά, όσο και του διοικητικού μηχανισμού του ειδικότερα.

Abstract

This paper is about social justice in the procedure of staffing the Greek educational system. The research is about this procedure and its results. It will be based on texts from the Greek Teachers' Federation, which is the teachers' trade union. These texts will be used as a base to decode the Federation's views about a fair way to select its staff and about terms such as: redress of an injustice, meritocracy, objectivity, democratic legality / function. They are included in texts published in the Federation's journal called "Didaskaliko Vima", in the proceedings of the General Meetings and in other announcements.

In this paper it will be shown the Federation's concern about social justice and its relation to the educational system and specifically to the administrative machinery.

Εισαγωγή – εννοιολογικές αποσαφηνίσεις

Η κατανόηση της σχέσης που συνδέει την εκπαίδευση με την κοινωνική δικαιοσύνη συνεπάγεται τη μελέτη της γέννησης του ισωτικού κοινωνικοπολιτικού λόγου. Το περιεχόμενο του λόγου αυτού, καθώς και η κοινωνική του πρόσληψη κάθε άλλο παρά σαφής είναι. Η έννοια καθώς και η αξία της δικαιοσύνης δύσκολα διακρίνονται στο λόγο αυτό από την έννοια και την αξία της ισότητας σε όλο σχεδόν το εύρος των σημασιών τους.

Από τις δύο κλασικές σημασίες της δικαιοσύνης που ανάγονται στον Αριστοτέλη, η μία ταυτίζει τη δικαιοσύνη με τη νομιμότητα, θεωρείται δηλαδή δίκαιη η πράξη που τελείται σύμφωνα με τους νόμους (αδιάφορο αν ανήκουν στο θετικό ή φυσικό δίκαιο). Η άλλη ταυτίζει τη δικαιοσύνη με την ισότητα, γι' αυτό δίκαιη είναι μια πράξη ή ένας νόμος όταν εγκαθιδρύει ή σέβεται, εφόσον έχει ήδη εγκαθιδρυθεί, μια σχέση ισότητας. Καθένας από τους δύο αυτούς όρους είναι αναγκαίος (ισότητα ανάμεσα στα μέρη – σεβασμός της νομιμότητας) για την πραγμάτωση της δικαιοσύνης, μόνο όμως αν ισχύουν από κοινού καθίστανται και επαρκείς. Σε ένα οργανωμένο σύνολο η αδικία μπορεί να προέλθει είτε από τον εκφυλισμό της ισότητας είτε από τη μη τήρηση των νόμων (Μπόμπιο, 1998:44-47). Ο Αριστοτέλης πάλι θα τονίσει ότι η δίκαιη διανομή ωφελημάτων είναι εκείνη που προσδιορίζεται από την ισότητα της σχέσης των αγαθών προς την αξία των ατόμων, δηλαδή ο λόγος αγαθών προς την αξία πρέπει να είναι ίσος για όλα τα άτομα (Ηθικά Νικομάχεια, α'-ε':225-287).

Θα πρέπει να θεωρήσουμε την έννοια της δικαιοσύνης ως κάτι διακριτό από τις εκάστοτε αντιλήψεις περί δικαιοσύνης. Η κοινωνική δικαιοσύνη αναφέρεται στη βασική διάρθρωση της κοινωνίας, στον τρόπο με τον οποίο οι μείζονες κοινωνικοί θεσμοί διανέμουν θεμελιώδη δικαιώματα και υποχρεώσεις, καθορίζοντας την κατανομή των πλεονεκτημάτων της κοινωνικής συνεργασίας (Rawls, 2003:28-36). Επίσης, δεν πρέπει να συγχέεται με το κοινωνικό ιδεώδες το οποίο αποτελεί ένα όραμα. Για την αποφυγή νοηματικών συγχύσεων είναι αναγκαία η αποσαφήνιση όρων όπως οι ακόλουθοι:

- «Ουσιαστική» δικαιοσύνη. Περιλαμβάνει εκτιμήσεις ή αναφέρεται στον προσδιορισμό των αποφασιστικών κριτηρίων περιεχομένου (Σταμάτης, 1995:13).
- «Τυπική» δικαιοσύνη. Είναι αυτή που επιτάσσει απλώς ως πρόποσα μεταχείριση των ανθρώπων και των μεταξύ τους σχέσεων αυτή που βασίζεται σε στοιχεία κρίσιμα και όχι άσχετα. Αποτελεί φυσική συνέχεια της πρώτης, αφού επιδιώκει την εφαρμογή των αποφασιστικών κριτηρίων στην πράξη¹ (Μπόμπιο, 1998: 52-57).
- «Πραγματική»² δικαιοσύνη ή δικαιοσύνη στην «πράξη». Συνήθως, νοείται η δικαιοσύνη σε σχέση με υλικά αγαθά, η οικονομική δικαιοσύνη.

Η ανισότητα είναι που χρειάζεται ικανή αιτιολόγηση, προκειμένου να καταλήξουμε σε διαφοροποιητική μεταχείριση που να μην είναι αυθαίρετη. Σε κάθε περίπτωση η ισότητα συνίσταται σε μία σχέση μεταξύ ορισμένων μερών (υποκειμένων ή / και αντικειμένων). Αυτή δε η σχέση αποκτά αξία και γίνεται μια επιδίωξη επιθυμητή όταν είναι δίκαιη. Δύο πρόσωπα ή δύο πράγματα μπορεί να εξισωθούν από πολλές απόψεις: η ισότητά τους ή η εξίσωσή τους είναι δίκαιη μόνο στο βαθμό που ανταποκρίνεται σε ένα καθορισμένο κριτήριο, το οποίο ονομάζεται κριτήριο δικαιοσύνης. Το κριτήριο αυτό αποτελεί τη βάση για να αποφασίσουμε ποια από τις απόψεις αυτές πρέπει να θεωρείται κρίσιμη, ώστε να διακρίνουμε μία ισότητα επιθυμητή από μία ισότητα ανεπιθύμητη.

¹ Εδώ εντάσσονται και τα ζητήματα επανορθωτικής δικαιοσύνης και στάθμισης μεταξύ μορφών θεσμικής αδικίας, τα οποία παρατηρούνται και στο χώρο της εκπαίδευσης.

² Κατά αντιπαραβολή «πραγματική» ισότητα ή ισότητα στην «πράξη» νοείται η ισότητα σε σχέση με υλικά αγαθά, η οικονομική ισότητα, η οποία διακρίνεται έτσι από την τυπική ή νομική ισότητα και από την ισότητα ευκαιριών ή κοινωνική ισότητα.

Κανένα από τα κριτήρια αυτά δεν έχει απόλυτη αξία ούτε είναι απόλυτα αντικειμενικό, ενώ σε πολλές περιπτώσεις απαιτείται συνδυασμός κριτηρίων. Η κρισιμότητα ή μη ορίζεται με βάση αξιολογικές επιλογές, γι' αυτό και είναι ιστορικά προσδιορισμένη κάθε φορά. Βασικές ιδιότητες και επιμέρους αιτήματα της ευρύτερης αρχής της δικαιοσύνης είναι η αμεροληψία, η συνέχεια και συνέπεια, η αναλογικότητα και η καθολικότητα. Επιβάλλεται, δηλαδή, το εκάστοτε προκρινόμενο μέτρο ισότητας να είναι γενικεύσιμο για να μπορεί να ισχύει σε απροσδιόριστο αριθμό προσώπων.

Η διαλεκτική θεώρηση της κοινωνικής αδικίας (μαρξική – κριτική θεωρία) υποστηρίζει πως η τελευταία αναφύεται κυρίως σε κοινωνική μακροκλίμακα, κατ' εξοχήν στη συνολική σχέση κεφαλαίου-εργασίας. Είναι όμως δυνατόν να εμφανιστεί και σε κοινωνική μικροκλίμακα, σε εξατομικευμένες σχέσεις έννομης επικοινωνίας μεταξύ προσώπων (Σταμάτης, 1995:55-70). Η κοινωνική οργάνωση εμφανίζεται ως άνιση και ανισοποιητική. Ταυτόχρονα, αναπτύσσεται στο πλαίσιο αυτών των απόψεων η προβληματική για την υλικότητα και την κανονιστικότητα της αστικής κοινωνίας, καθώς και για τις προϋποθέσεις που επιτρέπουν τη διατήρηση αλλά και τη μεταβολή της κοινωνίας αυτής.

Οποιοδήποτε αντιλήψεις περί δικαιοσύνης οφείλουν να δίνουν απαντήσεις και στα δύο ερωτήματα «ισότητα ανάμεσα σε ποιους ;» και «ισότητα ως προς τι ;» για να έχουν συγκεκριμένο περιεχόμενο. Αυτό είναι εμφανές στις σύγχρονες θεωρίες περί δικαιοσύνης. Οι θεωρίες αυτές παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους. Οι σύγχρονοι λιμπερταριανοί (νεοφιλελεύθεροι) προτείνουν, σύμφωνα με τη διατύπωση του Nozick (1980), μια κοινωνία με ελάχιστο κράτος. Η ανισότητα των εισοδημάτων είναι αποδεκτή, αλλά όλοι έχουν ισότητα δικαιωμάτων επί περιουσιακών αγαθών, επί της ελευθερίας χρήσης αυτών που τους ανήκουν. Αντίθετα αυτοί που κατανοούν την κοινωνία μέσω της ύπαρξης ενός κοινωνικού συμβολαίου (στοχεύουν στην κοινωνική αρμονία – συναίνεση), όπως ο Rawls (2003), προτείνουν σημαντικές παρεμβάσεις του κράτους στη λειτουργία της οικονομίας. Όλα τα μέλη ενός κοινωνικού συνόλου θεωρούνται ίσα ως προς τα δικαιώματα των πολιτικών ελευθεριών (όπως η διεκδίκηση θέσεων και αξιωμάτων). Η διανομή σημαντικών κοινωνικά ωφελημάτων πρέπει να είναι ίση, εκτός κι αν μια άνιση διανομή βελτιώνει τη θέση των ασθενέστερων (η αρχή της διαφοράς). Οι ωφελμιστές, τέλος, αποδέχονται ότι τα εισοδήματα των ανθρώπων μπορεί να μην είναι ίσα ούτε και να απαιτείται ισότητα εισοδημάτων και χρησιμότητας, αλλά τα άτομα ως ξεχωριστές οντότητες έχουν ίση σημασία για την εκτίμηση της συνολικής χρησιμότητας (Lyons, 1965). Για τους υποστηρικτές αυτών των απόψεων κάθε άτομο έχει ίσες πιθανότητες να βρεθεί στη μία ή την άλλη θέση στην κατανομή των εισοδημάτων ενός κοινωνικού συνόλου (Λιανός, 2000:116-126). Μια κοινωνία είναι ορθά διαρθρωμένη και, άρα, δίκαιη όταν οι κύριοι θεσμοί της βρίσκονται διαρρυθμισμένοι με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτυγχάνεται το μέγιστο σύνολο ικανοποίησης των έλλογων επιθυμιών των ατόμων³.

Ένας «ενδιάμεσος» τύπος θεωρητικής προσέγγισης (Dworkin) επιδιώκει την επεξεργασία όρων εξισορρόπησης μεταξύ πολιτικών κοινωνικής πρόνοιας και ενισχυμένων πλαισίων δικαιωμάτων, τα οποία θα ενεργοποιούνται ως εμπόδια μόλις γίνει φανερό ότι οι συνέπειες των πιο πάνω συστημάτων παραβιάζουν αρχές ισότητας. Τα δικαιώματα αυτά αποτελούν πλεονεκτήματα των ατόμων και είναι αναγκαία για να εγγυώνται ίση φροντίδα και σεβασμό (Αγγελίδης, 1993 : 74-83). Για τον A. Sen (2004) η δικαιοσύνη συνδέεται άρρηκτα με την ελευθερία που διαθέτει κάθε άνθρωπος να επιδιώκει στόχους τους οποίους θεωρεί άξιους λόγου. Αυτό δε σημαίνει υποχρεωτικά ότι οι στόχοι ενός ατόμου πρέπει να είναι παρόμοιοι με αυτούς κάποιου άλλου. Σημαντικές, λοιπόν, είναι οι «ουσιώδεις ευκαιρίες ζωής», το να μπορεί κάποιος να κάνει επιλογές μεταξύ εναλλακτικών τρόπων ζωής (Σταμάτης, 2000:261-276). Για τη συγκεκριμένη οπτική μορφές κοινωνικής αδικίας, όπως για παράδειγμα η φτώχεια, δεν αναφέρονται απλά σε έλλειψη αγαθών, αλλά πρώτιστα στις περιορισμένες δυνατότητες που έχει το άτομο να υλοποιήσει το δικό του σχέδιο ζωής.

Εκ πρώτης όψεως, λοιπόν, οι προαναφερθείσες παραδοχές όχι μόνο διαφέρουν, αλλά είναι και αντίθετες μεταξύ τους. Εντούτοις, το σύνολο των απόψεων αυτών παρουσιάζει ένα σημαντικό κοινό στοιχείο. Προτείνουν και βασίζονται στην ισότητα των ατόμων ως προς κάτι. Αυτό το κάτι (κριτήριο δικαιοσύνης) διαφέρει από θεωρία σε θεωρία, αλλά σε όλες υπάρχει (Λιανός, 2000 : 127-128).

Οποιαδήποτε αναφορά στην κοινωνική δικαιοσύνη για να αποκτήσει ουσιαστικό περιεχόμενο, δηλαδή για να πραγματοποιηθεί και να αποτελέσει τη βάση της λειτουργίας της

³ Υπολογιζόμενο αθροιστικά στο σύνολο των ατόμων που ανήκουν σε αυτήν.

κοινωνίας είναι αναγκαίο να συνδεθεί με τους κατάλληλους κοινωνικούς θεσμούς. Μέσω των θεσμών αυτών, συχνά, πραγματώνεται ως διανομή ωφελημάτων, αγαθών (Μολύβας,2004:344-353). Το σχολείο αποτελεί το χαρακτηριστικότερο εκπρόσωπό τους (Galbraith,1997:117-126). Έτσι, θα αναπτυχθεί σε σχέση με το εκπαιδευτικό σύστημα ένας ευρύς διάλογος για το ποια είναι συμβολή του στη δημιουργία μιας δίκαιης (ή άδικης) κοινωνίας. Από την αναζήτηση αυτή θα διαμορφωθεί η έννοια της ισότητας των ευκαιριών (Ζαμπέτα, 1993:223-252).

Η συγκεκριμένη έννοια έχει περάσει πολλές περιπέτειες⁴, έχει φορτιστεί με αντιφάσεις και αντιθετικές χρήσεις (Ηλιού,1984: 49-61). Στην πραγματικότητα θα διευρυνθεί τουλάχιστον προς δύο κατευθύνσεις: α) στο να εφαρμόζεται η ισότητα αφετηρίας σε όλα τα μέλη του κοινωνικού συνόλου δίχως καμία διάκριση β) στο να περιλαμβάνονται στις περιστάσεις που θα έχει εφαρμογή και περιστάσεις κοινωνικά και οικονομικά σημαντικές. Έχοντας υπόψη μας το ρόλο του σχολείου στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, επομένως και στην κοινωνική ιεράρχηση, αντιλαμβανόμαστε τη σημασία των απόψεων αυτών (Φραγκουδάκη,1985). Με την πάροδο του χρόνου από τη διαδικαστική ισοτιμία, που είναι αδιάφορη για τη διαφορετική κατάσταση του καθενός, θα προτιμηθεί μια ισοτιμία αποτελεσμάτων που την εμπεριέχει (Rosanvallon, 2001: 75 – 79). Η προσοχή θα στραφεί από την καταστατική ανισότητα στην ανελικτική ανισότητα.⁵

Για τον Κ. Τσουκαλά (1998 : 30-32) η ισονομία και ισοπολιτεία θα αποτελέσουν την αφετηρία κάθε μελλοντικής συζήτησης για δικαιοσύνη και ισότητα. Ως ίσοι ενώπιον των θεσμών οι άνθρωποι θα αναρωτηθούν για τα πραγματικά κοινωνικά αίτια των εμφανώς άνισων συνθηκών της ζωής τους, θα επιδιώξουν την εκλογίκευσή τους και θα διεκδικήσουν τη μεταρρύθμιση των θεσμικών μορφών που τις ενεργοποιούν. Η διεκδίκηση της ισοπολιτείας συνεπέφερε μιαν ονομαστική ομογενοποίηση και ισοδυναμία των μελών ενός κοινωνικού συνόλου, και συνεπώς την αξιωματική συγκρισιμότητα των ανθρώπων μεταξύ τους. Η τελευταία, μέσω ιστορικά προσδιορισμένων διεργασιών, θα οδηγήσει στη δημιουργία πολλών γνωστών ιδεολογικών κατασκευών και του εκπαιδευτικού κοινωνικού χώρου.

Έτσι, μετά την εμφάνιση και καθιέρωση των τυπικών ισονομιστικών αιτημάτων, ακολούθησαν διαδοχικά τα αιτήματα για εκδημοκρατισμό, τα αιτήματα για επανορθωτικές παρεμβάσεις του κράτους και τα αιτήματα για ίσες ευκαιρίες. Οι αξιώσεις αυτές θα προβληθούν συχνά σαν λέξεις που έχουν μεγαλύτερη αξία παρά νόημα, ενώ θα βρουν τη θεσμική τους ολοκλήρωση πρώτα στο κράτος δικαίου και στη συνέχεια στο κοινωνικό κράτος. Ο τρόπος δε με τον οποίο αρθρώνονται και διαπλέκονται μεταξύ τους τα μέρη του δικαιωτικού λόγου, τόσο στο επίπεδο του πολιτικού λόγου, όσο και στο επίπεδο της θεσμικής τους κατοχύρωσης, παραμένει σε κάποιο βαθμό αποσπασματικός (ο.π. : 339 – 355). Εξαίρεση δεν θα αποτελέσει ούτε ο συνδικαλιστικός φορέας των εκπαιδευτικών. Η διαμόρφωση ενός εσωτερικά συνεπούς και άρτιου λόγου γύρω από την υλοποίηση της δικαιοσύνης θα εμφανίσει κατά καιρούς αδυναμίες. Ο δίκαιος επιμερισμός δεν κατάφερε να συγκροτηθεί σε ένα κλειστό και λογικά θεμελιωμένο σύστημα. Ίσως επειδή η επίκλησή του δεν αντιστοιχούσε σε ένα ολοκληρωμένο και σφαιρικό κοινωνικό – πολιτικό πρόταγμα. Επιπλέον, το κοινωνικό αίτημα για δικαιοσύνη θα εκφραστεί ως συνισταμένη ατομικών και κατηγορικών αξιώσεων για επανορθωτική αναδιανομή των κοινωνικών πόρων και των αξιών στο πλαίσιο μιας ατομοκεντρικής και ανταγωνιστικής κοινωνίας, γι' αυτό θα φέρει και τη σφραγίδα της.

Τέλος, κάθε θεωρία κοινωνικής δικαιοσύνης δε θα πρέπει να παραγνωρίζει τη μελέτη όλων εκείνων των προϋποθέσεων (πολιτικών κι όχι μόνο) που είναι απαραίτητες για την υλοποίηση των αρχών που προσπαθεί να τεκμηριώσει. Από τη στιγμή που οι ατομικές ιδιαιτερότητες δεν μπορούν να παράσχουν πλήρεις και αποτελεσματικές ερμηνείες για τις ανισότητες μεταξύ των ατόμων, ο κοινωνικός προβληματισμός επικεντρώνεται κατ' ανάγκη γύρω από τη διερεύνηση των κοινωνικών μηχανισμών που παράγουν και αναπαράγουν τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Στα πλαίσια αυτής της οπτικής θα επιδιώξουμε να μελετήσουμε εάν και κατά πόσο ο μηχανισμός στελέχωσης του εκπαιδευτικού συστήματος λειτουργεί με τρόπο που παράγει ή συντηρεί διαφοροποιήσεις, καθώς και ποιας μορφής είναι αυτές.

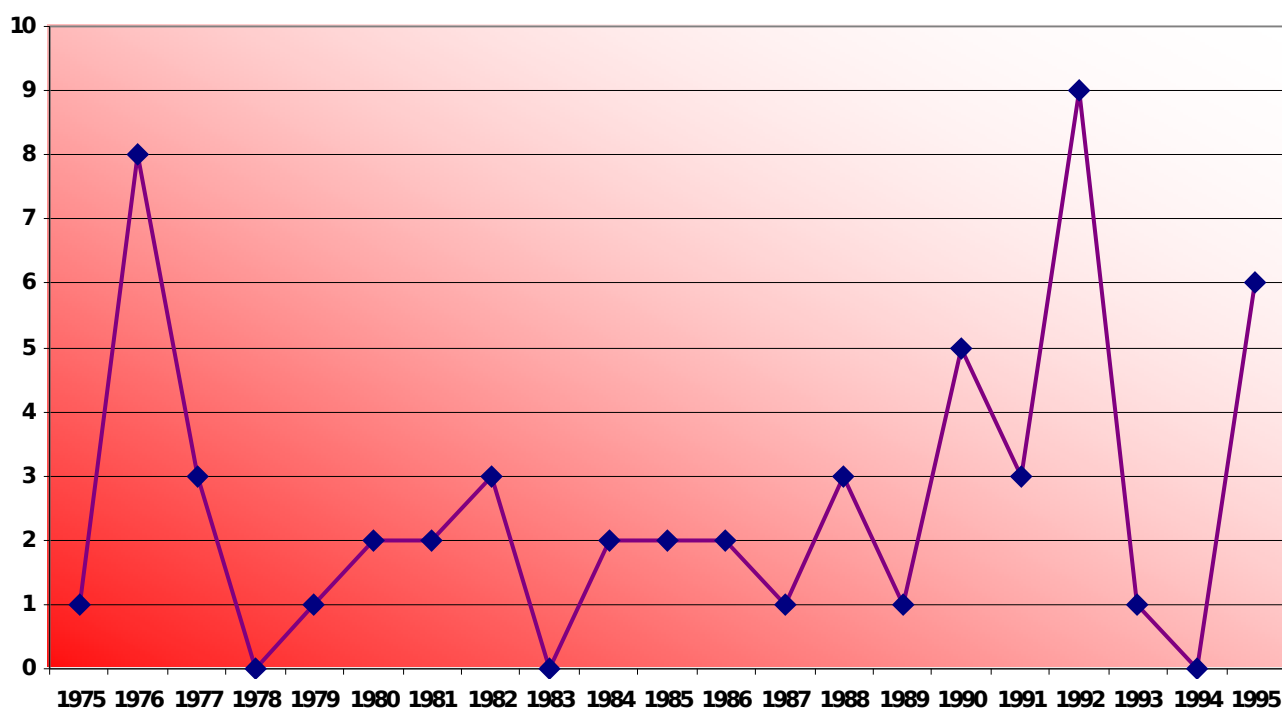
⁴ Η υπόθεση ότι η περαιτέρω εξίσωση των ευκαιριών στην εκπαίδευση (χωρίς τη μελέτη όσων συμβαίνουν εκτός αυτής) θα οδηγούσε σε εξίσωση και των ευκαιριών στη ζωή δεν επαληθεύτηκε (Husen,1991:105-111).

⁵ Χαρακτηριστικό εμπόδιο στην εφαρμογή της ισότητας ευκαιριών (όχι μόνο στην εκπαίδευση, η οποία συμβάλλει αποφασιστικά στην κοινωνική άνοδο, αλλά και σε άλλους θεσμούς) αποτελεί η αδυναμία της να ανταποκριθεί στην ακόλουθη συνθήκη: Την ύπαρξη δίκαιων κανόνων επιμερισμού των άνισα προικισμένων ανθρώπων στις εξ ορισμού άνισες κοινωνικές θέσεις.

Ερευνητικά δεδομένα

Στην προσπάθειά μας να μελετήσουμε το λόγο του συνδικαλιστικού οργάνου των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης καταγράψαμε το πλήθος των αναφορών που γίνονται στην κοινωνική δικαιοσύνη στο έντυπο μέσω του οποίου δημοσιεύονται οι απόψεις του. Πρόκειται, επομένως, για κείμενα του Διδασκαλικού Βήματος. Για την περιγραφή και την ανάλυση αυτών των κειμένων θα χρησιμοποιήσουμε τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου (ποσοτική και ποιοτική) (Mason, 2003 : 17-22). Με τη μέθοδο αυτή ο ερευνητής αναλύει συγκεκριμένα «μηνύματα»⁶ εντοπίζοντας τις διάφορες συμβολικές ενότητες εννοιών, μετρώντας τη συχνότητά τους και επιχειρώντας την ερμηνεία⁷ τους (Holsti,1969:14). Ειδικότερα, αναφερόμαστε «...σε κάθε τεχνική δημιουργίας συμπερασμάτων μέσω του συστηματικού και αντικειμενικού εντοπισμού των ειδικών χαρακτηριστικών των μηνυμάτων...ένα διαβατήριο να ακούσουμε τις λέξεις του κειμένου και να καταλάβουμε καλύτερα τις αντιλήψεις αυτού που το παρήγαγε» (Berg,1998:223-225). Ως μονάδα καταγραφής επιλέχτηκε το «θέμα». Η μονάδα αυτή μπορεί να περιορίζεται σε μια πρόταση ή να αναπτύσσεται σε μια μεγαλύτερη «ενότητα κειμένου» (Mason, 2003 : 246-256). Σε αυτές τις ενότητες κειμένου θα αναζητήσουμε όλα τα πιθανά περιεχόμενα τα οποία προσλαμβάνει (ή με τα οποία συνδέεται) η κοινωνική δικαιοσύνη τη στιγμή της πλήρωσης του διοικητικού – καθοδηγητικού μηχανισμού της εκπαίδευσης.

Γραφική απόδοση των αναφορών στην κοινωνική δικαιοσύνη

⁶ Ο Θ. Ιωσηφίδης (2003:62-85) τονίζει πως αν και η κωδικοποίηση και ο σχολιασμός των ποιοτικών δεδομένων αποτελούν οργανικά μέρη της ανάλυσης, ο τελικός στόχος της αναλυτικής διαδικασίας είναι η παραγωγή νοήματος και ερμηνείας.

⁷ Σύμφωνα με τη Μ. Ηλιού (1984: 61) «για την έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες χρειάζεται πρωταρχικά η αίσθηση (κατανόηση) του συγκεκριμένου κοινωνικού χώρου (και των φαινομένων του)».

Από το παραπάνω γράφημα διαπιστώνουμε έξαρση των σχετικών αναφορών τη χρονική περίοδο 1976 – 1982. Αυτό οφείλεται, όπως θα δούμε και στο επόμενο γράφημα, στο ζήτημα της αποκατάστασης της νομιμότητας στη διοίκηση της εκπαίδευσης και την καθολική απαίτηση για απαλλαγή της από τους θιασώτες της δικτατορίας. Το σύνολο των εκπαιδευτικών θα απαιτήσει την αποκατάσταση και τη δικαίωση όλων αυτών που διώχτηκαν κατά τα παρελθόντα έτη, καθώς και αυτών που δεν επιλέχτηκαν να στελεχώσουν το εκπαιδευτικό σύστημα εξαιτίας των δημοκρατικών τους φρονημάτων. Το συγκεκριμένο ζήτημα θα ταλανίσει την ελληνική εκπαίδευση για μεγάλο χρονικό διάστημα, ενώ τα πεπραγμένα του σχετικού Ειδικού Συμβουλίου Κρίσεως, που θα συσταθεί γι' αυτό το σκοπό, θα αμφισβητηθούν.

Στη συνέχεια, οι καταγραφές στα μέσα της δεκαετίας του 1980 αναφέρονται κυρίως σε δύο ζητήματα: α) Στη διαδικασία επανάκρισης των σχολικών συμβούλων και σε όσα λαμβάνουν χώρα σε αυτήν και β) Στην αξιολόγηση, η οποία τίθεται επιτακτικά από την πλευρά της πολιτείας αρκετά χρόνια μετά την αναστολή των υπηρεσιακών εκθέσεων των επιθεωρητών. Η Δ.Ο.Ε. θα υποστηρίξει πως κάθε θεσμός που εισάγεται στην εκπαίδευση θα πρέπει να είναι της ευρύτερης αποδοχής όλων και να στηρίζεται στις αρχές της δικαιοσύνης και της αξιοκρατίας. Έτσι, ενώ συνέβη αρχικά κάτι τέτοιο για το θεσμό του σχολικού συμβούλου, στη συνέχεια εγκαταλείφθηκε με όλα τα επακόλουθα.

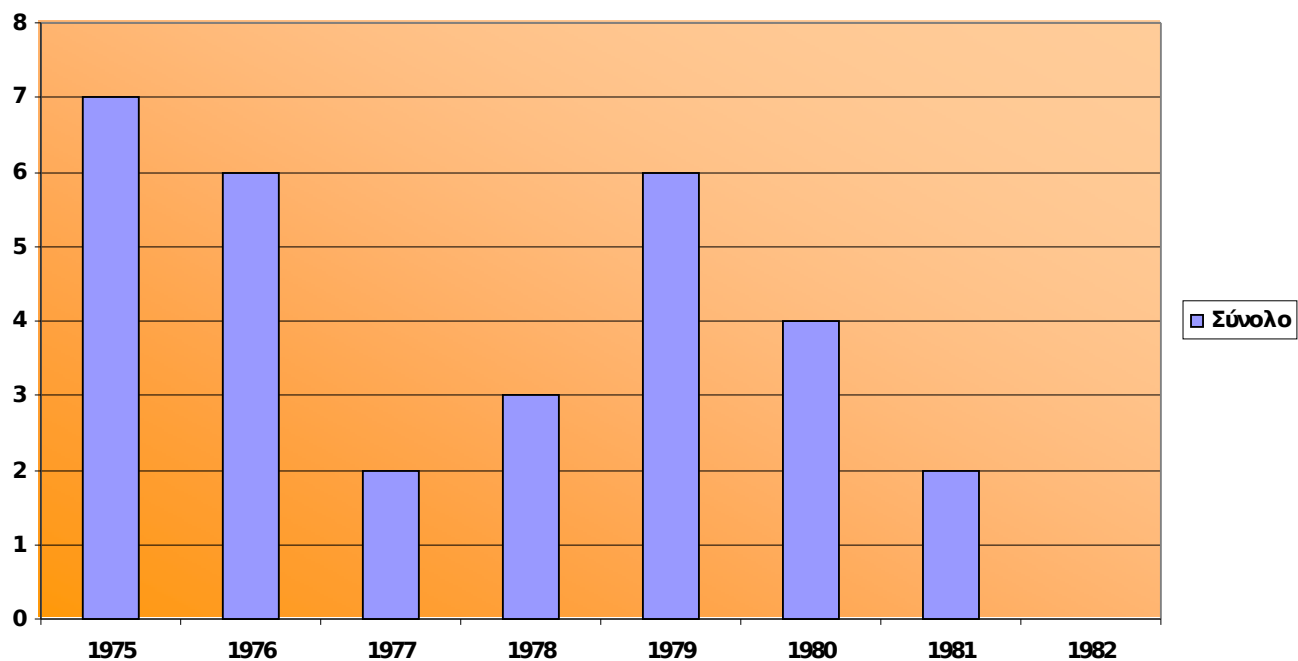
Την τριετία 1990 – 1992 η αλλαγή στο πολιτικό σκηνικό θα συνοδευτεί από αλλαγές στην οργανωτική δομή της εκπαίδευσης, ενώ δίκαιη επιλογή / κρίση θα θεωρηθεί αυτή που συνδυάζει χαρακτηριστικά όπως η αξιοκρατία και η μοριοδότηση / μέτρηση των προσόντων. Η Δ.Ο.Ε. στην προσπάθειά της να περιορίσει φαινόμενα αυθαιρεσίας διεκδικεί τη μετατροπή της πλειοψηφίας των επιλεκτικών κριτηρίων σε αριθμητικά δεδομένα, με τρόπο όμως που δεν επιδέχεται αμφισβητήσεις / παρερμηνείες. Έτσι, οποιαδήποτε δίκαιη επιλογή δεν μπορεί να μην είναι και αξιοκρατική και το αντίστροφο (Δ.Β., 1015 :8). Η συνέντευξη θα εξακολουθήσει να αποτελεί το «αγκάθι» των επιλογών, το κατεξοχήν διαφοροποιητικό στοιχείο του επιλεκτικού μηχανισμού, αφού δεν είναι συστηματοποιημένη. Οι αναφορές που έπονται, έως και το 1995, περιλαμβάνουν κυρίως τοποθετήσεις για το νέο προεδρικό διάταγμα επιλογής στελεχών που κυοφορείται αυτή την περίοδο.

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, τα εκπαιδευτικά πράγματα της μεταπολίτευσης θα σημαδευτούν από αυτό που αποκλήθηκε «κάθαρση» της εκπαίδευσης. Ένας μεγάλος αριθμός στελεχών που θα διεκδικήσουν την επανάκρισή τους θα κατηγορηθούν για συνεργασία «έργω ή λόγω» με το καταπιεστικό καθεστώς. Την πραγματικότητα αυτή επιβεβαιώνει και το σχετικό άρθρο 73 (παράγραφος 10) του νόμου 309 / 1976 που αναφέρεται στους εκπαιδευτικούς αυτής της κατηγορίας. Το έντυπο στο οποίο δημοσιεύει τις απόψεις της η ομοσπονδία θα κατακλυστεί για αρκετά χρόνια όχι μόνο από το αντίστοιχο αίτημα, αλλά και από πληθώρα κειμένων στα οποία καταγράφεται η κατάσταση της εκπαίδευσης τη συγκεκριμένη περίοδο(δικτατορία).

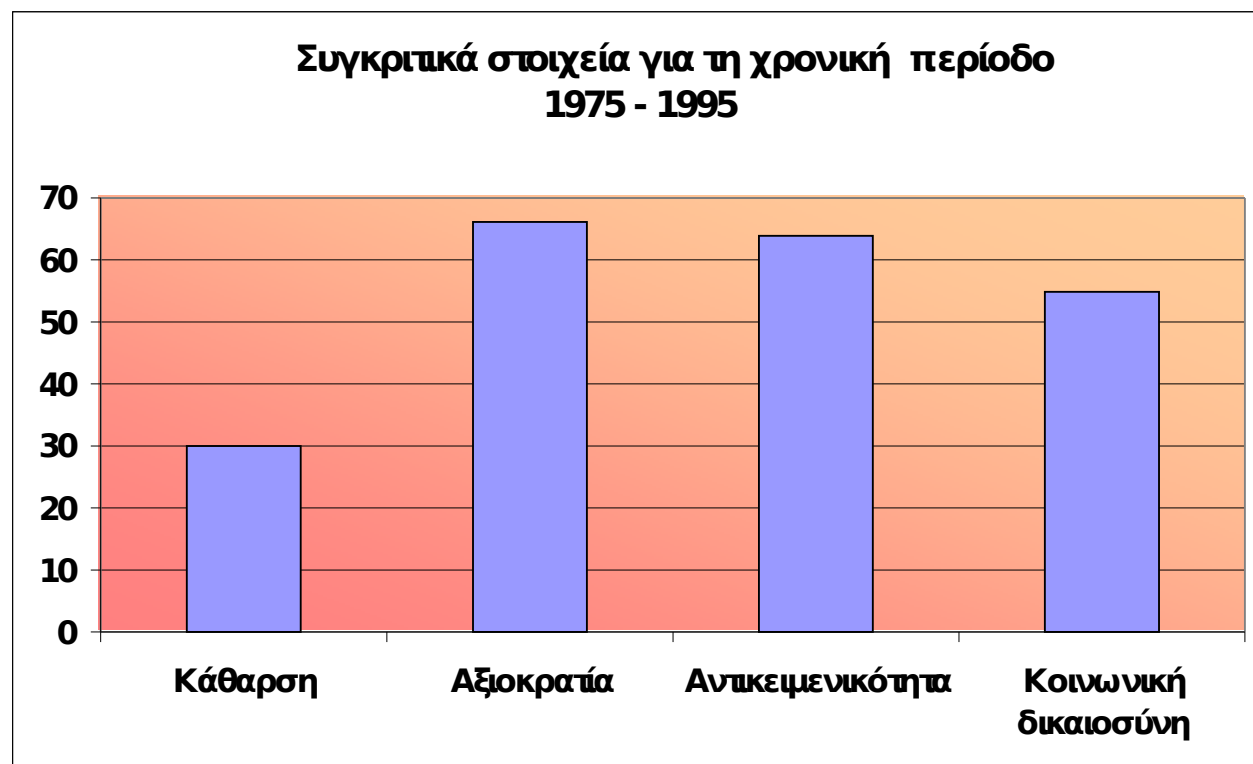
Η Δ.Ο.Ε. θα διαμαρτυρηθεί για την «ημιτελή κάθαρση»⁸, ενώ θα επισημάνει πως πολλοί από τους εκπαιδευτικούς αυτούς όχι μόνο θα συμμετέχουν ως κριτές στο Ειδικό Συμβούλιο Κρίσεως, αλλά θα τύχουν προνομιακής μεταχείρισης / επιβράβευσης, στελεχώνοντας το διοικητικό μηχανισμό μεγάλων αστικών κέντρων ή παραμένοντας στις θέσεις που κατείχαν. Το τελευταίο θα προκαλέσει ποικίλες αντιδράσεις τόσο από τους συνυποψήφιους τους, όσο κυρίως από τους εκπαιδευτικούς, που ως υφιστάμενοί τους, αδικήθηκαν με διάφορους τρόπους από αυτούς (υπηρεσιακές εκθέσεις, πληροφόρηση για την «κοινωνική» τους δράση). Η έντονη κριτική της ομοσπονδίας αποσκοπούσε σε δύο κυρίως στόχους: αρχικά στην αποκατάσταση των αδικιών και στη συνέχεια στη ριζική αναμόρφωση του διοικητικού – καθοδηγητικού μηχανισμού του εκπαιδευτικού συστήματος, μέσω του θεσμού του σχολικού συμβούλου. Όσα προαναφέραμε είναι εμφανή στο γράφημα που ακολουθεί, ενώ οι σχετικές αναφορές ατονούν καθώς πλησιάζουμε στο 1982.

⁸ Συνέπεια της «ατελούς κάθαρσης» είναι η συμπερίληψη στα νομοθετήματα της επόμενης δεκαετίας μεταξύ των κριτηρίων των υποψήφιων στελεχών και του όρου «δημοκρατική προσωπικότητα».

Κάθαρση - αποκατάσταση αδικιών

Συγκριτικά στοιχεία για τη χρονική περίοδο 1975 - 1995

Για να αξιολογήσουμε τη βαρύτητα της κοινωνικής δικαιοσύνης ή το μέγεθος του ενδιαφέροντος της Δ.Ο.Ε. γι' ό,τι σχετίζεται με αυτή επιλέξαμε τη συγκριτική παρουσίαση των αναφορών της με τις αντίστοιχες τριών σχετιζόμενων με αυτή εννοιών: της κάθαρσης, της αντικειμενικότητας και της αξιοκρατίας. Πρόκειται στην ουσία για ένα δείκτη σημαντικότητας της αντίστοιχης έννοιας για τον εκπαιδευτικό (συνδικαλιστικό / πολιτικό) λόγο της ομοσπονδίας. Ο όρος «σχετιζόμενες» δεν αποτελεί ερευνητική κατασκευή αλλά προκύπτει από τη μελέτη των κειμένων, στην πλειοψηφία των οποίων η δικαιοσύνη «συνυπάρχει» σε οργανική ενότητα με κάποια από τις παραπάνω έννοιες.⁹

Η μελέτη του γραφήματος μάς αποκαλύπτει ότι για την εξεταζόμενη περίοδο 1975 – 1995 τα ζητήματα δικαιοσύνης αποτελούν σημαντικό μέρος των αναφορών στον επιλεκτικό μηχανισμό της εκπαίδευσης. Μάλιστα, έχουν περίπου τον ίδιο βαθμό ενδιαφέροντος με περισσότερο κομβικές έννοιες της συγκεκριμένης θεματικής όπως η αντικειμενικότητα και η αξιοκρατία.

Συζήτηση – Ερμηνεία των ευρημάτων

Από τη μελέτη των κειμένων της Δ.Ο.Ε. για τη στελέχωση της εκπαίδευσης διαπιστώνουμε πως η έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης περιλαμβάνει τα ακόλουθα:

- Κάθαρση του διοικητικού μηχανισμού της εκπαίδευσης από τα όργανα της δικτατορίας.
- Μεταθέσεις – τοποθετήσεις στελεχών στο κέντρο ή στην περιφέρεια.
- «Χρήση ή κατάχρηση» της προσωρινής αναπλήρωσης.
- Υπηρεσιακή εξέλιξη, οικονομικά ζητήματα και επιδοματική κατάσταση της συγκεκριμένης ομάδας εκπαιδευτικών.¹⁰
- Ο τρόπος λειτουργίας των συμβουλίων επιλογής και η συγκρότηση υποχρεωτικών πινάκων για τους υποψήφιους διευθυντές.
- Δίκαιη επιλογή, που μεταφράζεται ή σημαίνει επιλογή με συγκεκριμένα κριτήρια, με μοριοδότηση.
- Η δικαιοσύνη συνδέεται με την αξιοκρατία και την αντικειμενικότητα, συμβάλλοντας με τη σειρά της στην αύξηση του δημοκρατικού δυναμικού της εκπαίδευσης.
- *Νόμιμη απονομή δικαιοσύνης* με βάση τις αποφάσεις του Συμβουλίου Επικρατείας ή αποφάσεις άλλων δευτεροβάθμιων οργάνων.
- Η αυθαιρεσία και η αδικία ως προϊόν εμπάθειας. Η βαθμολόγηση της συνέντευξης αποτελεί προνομιακό χώρο αδικιών. Με τη σειρά της, η ανυπαρξία επαρκώς αιτιολογημένων αποφάσεων συνιστά απουσία ή παρεμπόδιση της αναγκαίας προϋπόθεσης αποκατάστασης αυτών των αδικιών.
- *Η δικαιοσύνη / αδικία έννοιες αμφίσημες, που επιδέχονται υποκειμενικούς ορισμούς.* Η αποζημίωση των τέως επιθεωρητών, η μη διάθεση χρημάτων για τους εκπαιδευτικούς και τα νεοσύστατα Παιδαγωγικά Τμήματα αποτελούν ένδειξη ποιου

⁹ Για παράδειγμα: α) «Δικαιοσύνη, αξιοκρατία, διαφάνεια και αναβάθμιση των δημοκρατικών θεσμών (Δ.Β.,1006:1), β) «κάθε φορά που επιλέγονται στελέχη με βάση τις πολιτικές συμπάθειες ή αντιπάθειες δικαιοσύνη και αξιοκρατία κακοποιούνται» (Δ.Β.,1027:13), γ) «(εσφαλμένη επιλογή στελεχών) έξω από κάθε έννοια δικαίου και αξιοκρατίας»(Δ.Β.,1028:13), δ) «βαθμολογώντας...(εκπαιδευτικούς) όχι με αντικειμενικότητα και δικαιοσύνη»(Δ.Β., 1051/1052:1).

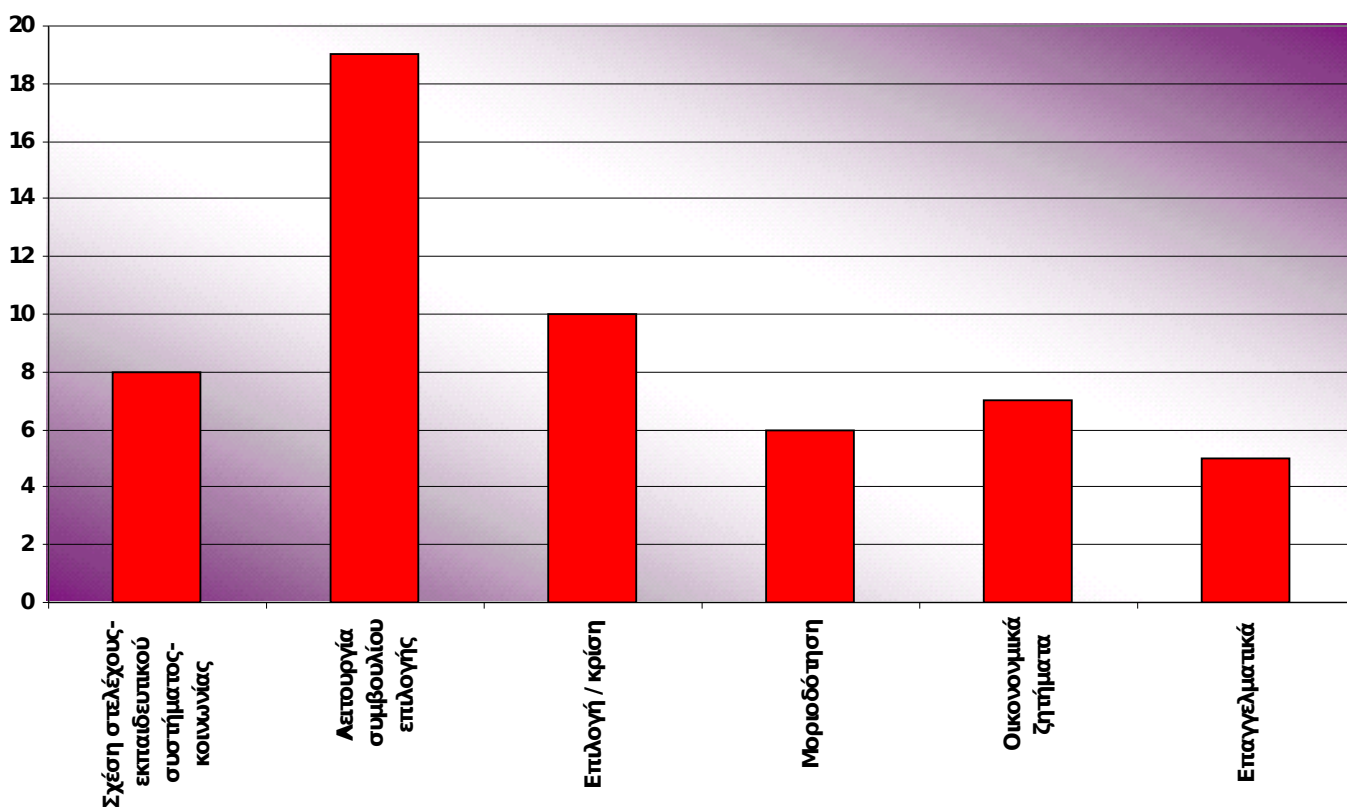
¹⁰ Χαρακτηριστική είναι και η συμμετοχή (για πρώτη φορά) του γυναικείου φύλου στις επιλεκτικές διαδικασίες το 1976 (Δ.Β.,793:8,794:1).

από τους προαναφερόμενους όρους; Ανακύπτουν, λοιπόν, κάθε φορά ζητήματα ερμηνείας.

- Οι προνομιακές – πελατειακές σχέσεις στην εκπαίδευση αντιμέτωπες με το δίκαιο της πλειοψηφίας των εκπαιδευτικών («δεν δίνεται σε καθένα αυτό που δικαιούται»).

Η παραπάνω θεματική παρουσιάζεται συστηματοποιημένα στο επόμενο γράφημα.

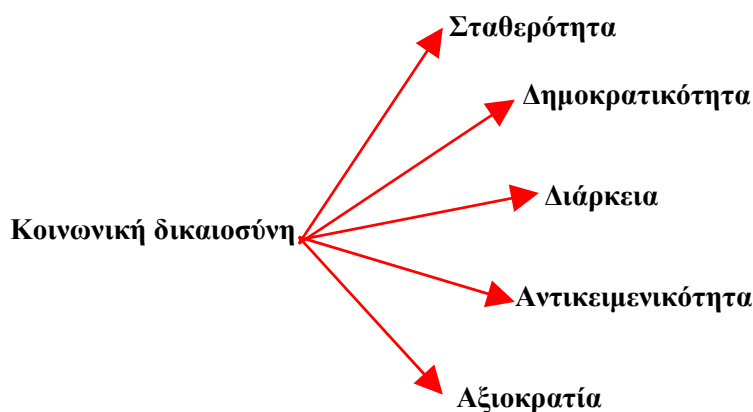
Περιεχόμενα κοινωνικής δικαιοσύνης

Στο γράφημα αυτό διαπιστώνουμε πως η δικαιοσύνη στον επιλεκτικό μηχανισμό της εκπαίδευσης θα συνδεθεί κυρίως με τον τρόπο λειτουργίας των εκάστοτε συμβουλίων επιλογής. Η σύνθεση των οργάνων αυτών, η αξιολογική τους δράση και τα αποτελέσματά της θα μονοπωλήσουν το ενδιαφέρον των εκπαιδευτικών. Σε μικρότερο βαθμό στα δημοσιεύματα της Δ.Ο.Ε. καταγράφονται τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη «δίκαιη κρίση». Σύμφωνα με τη Δ.Ο.Ε. η στελέχωση της εκπαίδευσης είναι αμφιλεγόμενη όταν πραγματοποιείται με λογικές όπως η ακόλουθη :

Απουσία αξιοκρατίας / αντικειμενικότητας → Αυθαιρεσία ή αυθαίρετη λειτουργία→Γένεση κοινωνικής / εκπαιδευτικής αδικίας→ Έλλειψη ηθικών ερεισμάτων ή εκπαιδευτικός αμοραλισμός→ Αναξιοπιστία και αφερεγγυότητα των θεσμών και των οργάνων μιας ευνομούμενης πολιτείας.

Ταυτόχρονα, η κοινωνική δικαιοσύνη θα αποτελέσει την τελική έκφανση ή το παράγωγο μιας σειράς ιδιοτήτων της επιλεκτικής διαδικασίας. Οι ιδιότητες αυτές του συστήματος επιλογής περιλαμβάνουν τις ακόλουθες έννοιες :

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι σε διάφορες χρονικές περιόδους οι καθοδηγητικοί και διοικητικοί θεσμοί της εκπαίδευσης θεωρούνται ο αναγκαίος σύνδεσμος (*διάμεσος*) μεταξύ κοινωνίας και εκπαιδευτικού συστήματος με σκοπό την προώθηση αλλαγών στην πρώτη. Τότε οι θεσμοί αυτοί συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας κοινωνίας «ανθρώπινης, δημοκρατικής και δίκαιης» (το στέλεχος θιασώτης της κοινωνικής δικαιοσύνης, *εκπαίδευση της κοινωνικής απελευθέρωσης*) (Δ.Β.,965 : 3).

Συχνά διατυπώνονται απόψεις για τη γενικότερη λειτουργία όσων εκπαιδευτικών πρόκειται να πληρώσουν θέσεις εξουσίας και ευθύνης. Έτσι, τονίζεται σε κάθε ευκαιρία πως η διοικητική λειτουργία δεν μπορεί παρά να διαπνέεται / χαρακτηρίζεται από πνεύμα δικαιοσύνης, ενώ αποσκοπεί στη δημιουργία ενός σχολείου – μοχλού για τη διαμόρφωση μιας πιο δίκαιης κοινωνίας, ενός σχολείου φορέα αλλαγών. Πρόκειται για το χτίσιμο ενός εκπαιδευτικού συστήματος «ικανού να οδηγήσει το λαό μας στην εθνική, κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική απελευθέρωση»(Δ.Β,926:1). Αυτό θα επιτευχθεί και με τη συμβολή των αποφασιστικής σημασίας θεσμών του εκπαιδευτικού συστήματος, αφού αυτοί με τη σειρά τους θα προάγουν την απελευθέρωση του δασκάλου και της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η έννοια της ισότητας ευκαιριών θα παρουσιαστεί ως ζήτημα δημοκρατίας και αξιοποίησης όλων των κοινωνικών δυνάμεων ενός συνόλου «κάτι που δε γίνεται με την ίση μεταχείριση, γιατί η ίση μεταχείριση των άνισων πολλαπλασιάζει την ανισότητα»(Δ.Β.,982:4).

Επιπλέον, η παιδεία εκείνη που πηγάζει και ταυτόχρονα συνεισφέρει στην πραγματοποίηση κοινωνικά δίκαιων επιλογών έχει ως σημείο αναφοράς αρχές όπως : α) Αποτελεί αγαθό όλων κι όχι προνόμιο των ολίγων, β) Μέσω και αυτής οι εργαζόμενοι απολαμβάνουν τους κόπους τους, γ) Παρέχει σε όλους το δικαίωμα και τη δυνατότητα για δουλειά, μόρφωση, προκοπή, δ) Συμβάλλει στην πολιτιστική επανάσταση (Δ.Β,951:15). Βλέπουμε ότι προβάλλεται από το συνδικαλιστικό φορέα των εκπαιδευτικών μία σχέση διαλεκτική ανάμεσα στον κοινωνικο – πολιτικό σχηματισμό μιας χώρας και στο εκπαιδευτικό της σύστημα, το οποίο καλείται να υπηρετήσει το εκάστοτε στελεχιακό δυναμικό.

Η προσεχτικότερη μελέτη των σχετικών κειμένων αποκαλύπτει περισσότερο σύνθετα «νοήματα – μηνύματα». Έτσι, έχουμε αναφορές σε «νόμιμη» και σε «πραγματική» δικαιοσύνη. Ο πρώτος όρος αναφέρεται σε κάθε είδους θέμα που αφορά τη στελέχωση της εκπαίδευσης το οποίο στηρίζεται και σε αποφάσεις των αρμόδιων νομικών υπηρεσιών (μελέτη νομοθετημάτων από την νομοτεχνική υπηρεσία της Βουλής, ακυρωτικές αποφάσεις του Συμβουλίου Επικρατείας, ενστάσεις, οικονομικά ζητήματα κ.ά.). Ο δεύτερος όρος αντλεί την «ύπαρξή» του από το συνδυασμό τριών παραγόντων: α) Τη φερεγγυότητα ή όχι των συλλογικών ή ατομικών οργάνων που διενεργούν τις επιλογές, β) Τα αξιολογικά κριτήρια επιλογής, γ) Τη διαφάνεια των σχετικών διαδικασιών. Όταν τα παραπάνω δεν ισχύουν οδηγούμαστε σε άδικες επιλογές, *αλλοτρίωση* των θεσμών της εκπαίδευσης και των εκπαιδευτικών.

Η ανάλυση των κειμένων της Δ.Ο.Ε. μας αποκαλύπτει με ενάργεια πως ένα σημαντικό μέρος του εκπαιδευτικού – πολιτικού της λόγου αντλεί τις αναφορές του από θέματα δικαιοσύνης. Επομένως, είναι κάτι που δεν αφήνει αδιάφορους ούτε τους εκπαιδευτικούς-μέλη της ούτε αυτούς που σχεδιάζουν τη συνδικαλιστική στρατηγική των διεκδικήσεών της. Κάθε άλλο παρά ευκαιριακός

μπορεί να χαρακτηριστεί, αφού διαθέτει αξιόλογο βαθμό επεξεργασίας. Ακόμη και αν δεν αποτελεί κατεξοχήν πολιτικό λόγο ή απευθύνεται σε κάποιο ορισμένο / περιορισμένο κοινωνικό χώρο¹¹ η αξία του είναι αναντικατάστατη. Σε αρκετά σημεία είναι επαρκώς ανεπτυγμένος συμβάλλοντας αποφασιστικά στην κοινωνική διαπραγμάτευση πολλών μορφών εξισωτικού / δικαιωτικού λόγου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

¹¹ Ο J. Rawls (2004:265-266) θεωρεί πως ο λόγος που αναπτύσσεται στο πολιτιστικό υπόβαθρο είναι μη δημόσιος γιατί είναι κατά κάποιον τρόπο εσωστρεφής και ενδοσυστημικός. Ο λόγος μιας εκπαιδευτικής κοινότητας (ως διαπλαστικός λόγος σχέσεων), για παράδειγμα, δεν απευθύνεται στους πολίτες και την πολιτική κοινωνία, αλλά πρωτίστως στα ίδια της τα μέλη. Πρόκειται στην ουσία για ένα τρόπο συλλογισμού για το τι δέον γενέσθαι και, ενώ είναι δημόσιος όσον αφορά τα μέλη της, είναι μη δημόσιος όσον αφορά την πολιτική κοινωνία. Ανάμεσα στο πολιτιστικό υπόβαθρο και το δημόσιο πολιτικό πολιτισμό μιας κοινωνίας δρα διαμεσολαβητικά ο κόσμος των μέσων μαζικής ενημέρωσης.

- Αγγελίδης, Μ., «Η θεωρία των δικαιωμάτων στο σύγχρονο φιλελευθερισμό: Ζητήματα κριτικής ανακατασκευής στις θεωρίες των R. Nozick, J. Rawls, R. Dworkin» στο *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική*, (επιμέλεια: Γετίμης, Π. & Γράβαρης, Δ.), Θεμέλιο, Αθήνα, 1993.
- Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια α'-ε'*, (απόδοση : Μοσκόβης, Β.), Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1993.
- Berg, B., *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*, Third Edition, Allyn & Bacon, Boston, 1998.
- Διδασκαλικό Βήμα, Τεύχη 778(1975) - 1079(1995).
- Ζαμπέτα, Ε., «Η εκπαίδευση ως κοινωνική πολιτική του κράτους. Συγκρότηση και επαναδιαπραγμάτευση πολιτικών» στο *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική*, (επιμέλεια: Γετίμης, Π. & Γράβαρης, Δ.), Θεμέλιο, Αθήνα, 1993.
- Ηλιού, Μ., *Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική*, Πορεία, Αθήνα, 1984.
- Ιωσηφίδης, Θ., *Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων στις κοινωνικές επιστήμες*, Έκδοση α', Κριτική, Αθήνα, 2003.
- Λιανός, Θ., *Κοινωνική δικαιοσύνη. Θεωρίες, ιδέες, εμπειρίες, προτάσεις*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2000.
- Galbraith, J., *Η καλή κοινωνία*, Νέα Σύνορα – Α. Λιβάνης, Αθήνα, 1997.
- Holsti, O., *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*, Addison – Wesley Publishing Co, Philadelphia, 1969.
- Husen, T., *Η αμφισβήτηση του σχολείου. Μια συγκριτική μελέτη για το σχολείο και το μέλλον του στις δυτικές κοινωνίες*, Προτάσεις, Αθήνα, 1991.
- Lyons, D., *Forms and Limits of Utilitarianism*, The Clarendon Press, Oxford, 1965.
- Mason, J., *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, (επιμέλεια: Κυριαζή, Ν.), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003.
- Μολύβας, Γ., *Δικαιώματα και θεωρίες δικαιοσύνης*, Πόλις, Αθήνα, 2004.
- Μπόμπιο, Ν., *Ισότητα και ελευθερία*, Πόλις, Αθήνα, 1998.
- Nozick, R., *Anarchy, State and Utopia*, B. Blackwell, Oxford, 1980.
- Παπαγεωργίου, Κ., *Η πολιτική δυνατότητα της δικαιοσύνης*, Νήσος, Αθήνα, 1994.
- Rosanvallon, P., *Το νέο κοινωνικό ζήτημα. Επανεξετάζοντας το κράτος πρόνοιας*, Έκδοση α', Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003.
- Rawls, J., *Θεωρία της δικαιοσύνης*, Έκδοση γ', Πόλις, Αθήνα, 2003.
- Rawls, J., *Ο πολιτικός φιλελευθερισμός*, (μετάφραση: Μαρκέτος, Σ.), Έκδοση α', Μεταίχμιο, Αθήνα, 2004.
- Rawls, J., *Η δίκαιη κοινωνία: Η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία. Μια αναδιατύπωση*, (μετάφραση : Παιονίδης, Φ.), Πόλις, Αθήνα, 2006.
- Sandel, M., *Ο φιλελευθερισμός και τα όρια της δικαιοσύνης*, (μετάφραση: Γεωργοπούλου, Κ.), Πόλις, Αθήνα, 2003.
- Sen, A., *Επανεξετάζοντας την ανισότητα*, (μετάφραση: Γεωργοπούλου, Κ.), Έκδοση α', Καστανιώτης, Αθήνα, 2004.
- Σταμάτης, Κ., *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1995.
- Σταμάτης, Κ., *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, Πόλις, Αθήνα, 2000.
- Τσουκαλάς, Κ., *Είδωλα πολιτισμού. Ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, Έκδοση β', Θεμέλιο, Αθήνα, 1998.
- Φραγκουδάκη, Α., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1985.